

ДО ПИТАННЯ ПРО ВАРВАРСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ВПЛИВИ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

У статті розглянуто історію вивчення верховного божества Херсонеса. Проаналізовано основні підходи до дослідження, зокрема ідею про варварські запозичення в релігійних уявленнях.

Історичний розвиток Херсонеса тривалий час розглядали в контексті культурних і релігійних взаємовпливів еллінів і варварів. Найчастіше дослідники вбачали таврські ознаки в культурі верховної богині поліса Партенос (Ростовцев 1918, с. 177—197; Пятшышева 1947, с. 213—218), скіфські — у культурі Геракла (Пятшышева 1948, с. 197—204; Наливкина 1940, с. 117—119), таврські і скіфські — у поховальному культурі (Белов 1948, с. 160—162; Иванова 1953, с. 183; Зедгенідзе 1983, с. 23, 24) тощо. Такі погляди щодо походження і суті верховних божеств у 1940—1970-х рр. перетворилися на єдино правильне розуміння розвитку античних поселень на території Таврики — у руслі обстоювання дружніх відносин між місцевим та прийшлим, чужим, населенням. Нині дослідники дотримуються дещо іншої думки. Зважаючи на традиції відносин дорійців із варварським населенням, історичні події від часу заснування Херсонеса до римського періоду, рівень культурного розвитку таврів та скіфів і, відповідно, їхніх релігійних традицій, а також згаданого ще Плінієм Старшим консерватизму херсонеситів (Plin., NH, IV, 85), важко говорити про можливість впливів із боку ворожого місцевого населення, тим паче в релігійній сфері.

Утім, усталена в літературі попередніх років теорія продовжує знаходити своїх прибічників. Прикладом є нещодавня праця М.Є. Бондаренка (Бондаренко 2003), в якій зібрано якнайбільшу кількість публікацій, але не обґрунтовано власні висновки. Цю гіпотезу беззастережно сприймають і західні вчені. Так, публікація датської дослідниці П.Г. Більде (Bilde 2003, р. 165—184), хоч і тішить інтересом до Північного Причорномор'я, проте є прикладом такого некритичного «нав'язування» еллінам добросусідських стосунків з місцевими племенами.

П.Г. Більде, досліджуючи розвиток іконографії Артемиди Таврополу на східній території грецького світу від класичного до римського періоду, бере за вихідну тезу тотожність таврської богині-Діви та херсонеської Партенос. Назву *ελαφοχτοουος* (та, що вбиває лань), яку вживає Еврипід щодо таврського божества (Eur. I T.

1113), дослідниця пов'язує з іконографією херсонеських монет, вважаючи такі зображення в інших античних центрах рідкісними. П.Г. Більде бере до уваги лише зображення вбивання лані, виключаючи сцени атакування чи нападу (Bilde 2003). За твердженням авторки, Артемиду Таврополу як «підкорювачку биків» мали б зображувати з відповідними атрибутами, тоді як розуміння назви «Тавропола» як «вшановувана таврами» відповідає іконографії *ελαφοχτοουος*, традиційній у Херсонесі (пор.: Соломонік 1976, с. 46—50). Витоки походження образу богині з оленем дослідниця вбачає у скіфському звіриному стилі, де олень був однією із символічних тварин (Bilde 2003, с. 168—170).

Отже, в античному Херсонесі могли існувати культури богів аборигенних гірських племен таврів, що перебували на пізньопервісній стадії розвитку, причому зображали цих богів та їхні атрибути відповідно до традицій кочових скіфів, з якими вели спорадичні війни. Ці тези свого часу відповідали тенденції радянської історіографії звеличувати місцеві народи над усім чужоземним. Становлення в науковій літературі гіпотези варварських впливів у релігії Херсонеса відбувалося ще до виникнення таких тенденцій. З'являється необхідність знайти причини однастайності науковців і появи яскравих усталених тверджень в окремі історичні періоди. Для цього розглянемо історію дослідження культу Партенос та його розвитку з моменту заснування Херсонеса Таврійського до початку римського періоду.

Вивчення херсонеської релігії має свою цікаву послідовність — від умоглядних висновків істориків, що розглядали найширше коло питань, та підтвердження чи спростування реальним археологічним матеріалом, через однозначні твердження дослідників вузької спеціалізації та нагромадження значної кількості пам'яток, до обережних гіпотез на підставі «міждисциплінарного» розгляду наявного матеріалу.

Культ Партенос завжди був актуальною проблемою у вивченні поліса. Ще у 1922 р. вважали, що серед проблем історії Херсонеса «особливо пощастило в нашій літературі питанню про міську богиню Діву» (Зограф 1922, с. 338). Та-

кий інтерес зумовлено передусім наявністю багатої джерельної бази, а також цікавими дискусіями щодо окремих аспектів сутності богині. Предметом уваги дослідників була проблема імені й походження божества, яка часто спричиняла з'ясування характеру відносин з варварським населенням із залученням аналізу таврських релігійних обрядів. Крім того, вчених завжди привертала такі аспекти культу богині, як позиція жерців у суспільстві, кількість та локалізація храмів, святилища (Бабинов 1972, с. 20—27; Пальцева 1979, с. 30—46; Мещеряков 1980, с. 64—72; Русяева 2000, с. 74—84).

У перші роки вивчення релігії Херсонеса відтворення сутності божества відбувалося, здебільшого, на основі аналізу міфів. Це частково пояснюється не стільки значною кількістю епіграфічних свідчень, скільки бажанням охопити найширше коло питань. Варто зазначити, що історики ХІХ — початку ХХ ст., володіючи доволі обмеженим матеріалом, інтуїтивно змогли окреслити основні моменти в особливостях культу Партенос; пізніше їхні гіпотези, доповнені новими знахідками та аргументами, були розвинуті до рівня наукових теорій.

Саме в ХІХ ст. було обґрунтовано основні погляди на походження та сутність культу, що продовжують існувати і донині. Так, одні дослідники наголошували на тотожності херсонеської Партенос та Артеміди, інші — на таврському походженні божества. Перші робили висновки щодо перенесення культу Артеміди засновниками Херсонеса з метрополії і його подальший розвиток у Тавриці з епikleсою Партенос, пов'язаний із міфами, які локалізувалися саме там, та синкретизацією культур Артеміди Таврополи, Іфігенії, Тіхе (Толстой 1918, с. 91—93; Бобринский 1905, с. 5—8; Hirst 1908, с. 75, 76), іноді й варварської Діви (Кене 1855, с. 2, 3; Сибирский 1863, с. 85—87). Цю теоретичну позицію також приймає і видозмінює О.В. Орешников (1913, с. 5), який говорив, що за зовнішнім виглядом херсонеська богиня — це Артеміда, а з погляду херсонеситів — Діва, хоч докладнішої інтерпретації не подано. Автор уперше висловив думку про те, що культу Артеміди в Херсонесі не було, маючи на увазі відсутність полісного культу, єдиним доказом цього на той час була відсутність зображень на монетах (Орешников 1913, с. 9).

З кінця ХІХ ст. інтерпретація херсонеської Партенос як епikleси Артеміди сприймається настільки беззастережно, що деякі вчені, не вдаючись до аргументації, вживають щодо верховної богині ім'я «Артеміда», навіть без епikleси (Бурачков 1884, с. 103—130; Hirst 1908, с. 75—144 тощо). Наприклад, О.О. Бобринський у своїй загальній праці також використовує як робочу назву ім'я верховної богині — Артеміда, зазна-

чаючи, втім, що в Херсонесі цю богиню називали, переважно, Дівою (Бобринский 1905, с. 6). Англомовна дослідниця Дж. Гіртст уже окремо розглядає історію становлення культу в місті, вважаючи основну богиню полісу Артеміду нащадком мікенської богині Артеміди Таврополи, яку вшановували в Тавриці до заснування Херсонеса (Hirst 1908, с. 115).

Певний час значення культу богині в полісі ставили на четверте місце, буквально сприймаючи порядок імен богів у «Присязі» (Іванов 1912, с. 18). Ця ідея існуватиме і в пізніших працях (див., напр.: Белов 1948а, с. 74). Виділення імен Зевса, Геї та Геліоса як звичної формули присяги вперше знаходимо у спеціальній праці І.І. Толстого (1918, с. 92), який називає Партенос основною в пантеоні, оскільки лише після неї згадуються імена олімпійських богів, а тоді вже — місцевих героїв. Як і попередній висновок, спільним моментом у подальших працях дослідників стане визначення О.В. Орешникова, який вважає назву «Партенос» самостійним іменем богині й одночасно епikleсою багатьох богинь — як основних у пантеонах міст, так і другорядних: Артеміди, Афіни, Гери, Афродіти, Амфітріди тощо (Орешников 1913, с. 9). Цієї логіки дотримувався також І.І. Толстой, який наголошував на значенні божественних дів як демонів родючості, на підставі чого робив висновок про неправомірне і неприродне перенесення Геродотом характеристик «богині міфічного острова Смерті» на «богиню Життя» — покровительку Херсонеса (Толстой 1918, с. 152). Також надалі цитуватимуть таємничий вислів (іноді навіть без посилань на автора) про те, що «греки не зуміли, не наважилися, не посміли чи не схотіли назвати приховану за цим іменем місцеву богиню» (Толстой 1918, с. 117), хоч автор застосовував цю тезу до варварського божества, чітко відмежовуючи свідчення давніх авторів щодо таврської Діви та херсонеської Партенос, і не був прихильником варварського походження останньої, наголошуючи на її спільних рисах з Артемідією.

Здебільшого питання про основний характер Партенос вирішували в площині міфології, що навіть вважали за необхідне (Зограф 1922, с. 340). І.І. Толстой, виходячи з твердження, що свідчення античних авторів неможливо однозначно поділити на міфологічні та етнографічні, робить висновок: ототожнення богині казкової Таврики з богинею дорійського Херсонеса зумовлене лише тим, що сам міф стосувався реальної місцевості (як і міф про острів Левку — однойменного острова в Чорному морі). Навіть ті дослідники, що критикують тезу про грецьке походження верховної богині, погоджуються з тим, що Понт Евксінський мав сакральну-міфологічне значення для греків як межа з потойбіч-

ним світом, а тому ця міфологічність могла переноситися на населення берегів моря. Як аргумент застосовували і паралель, запропоновану Дж. Гірт: ставлення греків до таврів порівнювали зі ставленням англійських колоністів до тубільців, чим обґрунтовували неможливість якихось культурних чи релігійних впливів з боку місцевого населення.

На підставі аналізу тих самих «етнографічно-міфологічних» даних розвивалася й інша гіпотеза: запозичення греками сумнозвісного кровожерного божества, основним аргументом чого є однойменність таврської та херсонеської богинь, а також наголошення на традиції греків засвоювати місцеві божества з дипломатичною метою — виправдати своє захоплення довколишніх земель. Уже І.І. Толстой в 1918 р. пише, що ця теорія є панівною в літературі. Її прихильниками були видатні тогочасні науковці (див., напр.: Ростовцев 1918, с. 177—197; Бобринский 1905; Мансветов 1872, с. 10, 11; Белов 1948а тощо). Причини ототожнення античного та варварського божеств уперше структурував В.Н. Юргевич: це, по-перше, незайманість обох богинь; по-друге, покровительство над певною територією; по-третє, іконографія мисливиці (Юргевич 1881, с. 37, 38).

З початком критики праці І.І. Толстого (особливо критикували недовіру останнього до Геродота як історика чи етнографа) (Ростовцев 1918, с. 192, 195) ім'я Діва для дослідників стає принциповим. Це — ім'я первісного божества, яке є старшим, ніж Еллада, і де б його греки не зустріли, скрізь пов'язували з ним ті самі міфи, один з яких — про Іфігенію в Тавриді. Використовуючи ту чи іншу назву богині, науковці намагалися передати власне бачення її сутності. Ці назви за всю історію дослідження отримали кілька варіацій: від обережного визначення «незаймана богиня» (Юргевич 1881, с. 1—48) до «греко-тавро-скіфського божества» (Пятышева 1947, с. 213—218).

Твердження щодо «місцевості» богині згодом набуває ідеологічного характеру. Вже М.І. Ростовцев докоряє І.І. Толстому за заперечення місцевої еллінізованої основи культів і релігійних уявлень, адже «кожен російський дослідник має зробити все можливе, щоб знайти цю місцеву базу» (Ростовцев 1918, с. 181). В.В. Латишев закидає Р.Х. Леперу недооцінку важливості «Декрету на честь Сіріска» для характеристики винятковості розвитку Херсонеса (Латышев 1912, с. 134), за це ж О.М. Зограф соромить О.Л. Бертъє-Делагарда, який «не усвідомив своє відкриття Присяги як свідчення на користь прив'язаності Діви до Тавриди» (Зограф 1922, с. 339). Починаючи з 1940-х рр., цей патріотизм набирає нових обертів.

Уже на перших етапах вивчення докладно аналізується нумізматичний матеріал, за яким робиться висновок про популярність зображень верховної богині з часу заснування поліса. Більше того, виділяються часові відмінності в особливостях цих зображень і, відповідно, в особливостях культу (Ростовцев 1915, с. 160—162). У монетних класифікаціях (Орешников 1913, с. 3, 4, за класифікацією О.Л. Бертъє-Делагарда; Орешников 1922, с. 113—138) позначилася відповідність цих особливостей історичним подіям епохи: на зміну зображенням безтурботної мисливиці приходять патетичний образ захисниці міста з баштоподібним вінцем — атрибутом Тіхе. Також на основі нумізматичного матеріалу реконструювалися статуарні зображення Партенос (Зограф 1922, с. 337—360; Бурчак, 1884, с. 107—108) та інститут жрецтва в Херсонесі (Толстой 1918, с. 104—106). Нагальним було питання розміщення храму, що теж почасти пов'язували з культом варварської богині (Кене 1855, с. 16—19; Петръ 1895; Hirst 1908, с. 114; Бобринский 1905, с. 5—7).

Однозначнішими за кількістю різних поглядів на характер культу верховного божества є 1940—1970-ті рр., що зумовлено тогочасними політичними вимогами щодо розвитку історичної науки. Розгляд релігійних аспектів життя грецьких общин тоді починався з питання про зв'язок місцевого населення з грецькими містами (Пятышева 1947, с. 213). Деякі дослідники ще розуміли херсонеську релігію як частину загальногрецької (Белов 1946, с. 142, 143; Стржелецкий 1948, с. 97—106; Иванова 1953, с. 101—110; Иванова 1976, с. 36, 37), але, починаючи вже з М.А. Наливкіної та В.Д. Блаватського, підґрунтям для вивчення богів пантеону було їхнє «глибоке місцеве коріння» (Блаватский 1961, с. 132).

У той час нового забарвлення набуває теорія М.І. Ростовцева щодо таврських впливів у вшануванні Партенос. Патріотизм кінця ХІХ ст., спрямований на засвоєння нових територій, перетворюється на боротьбу з космополітизмом та войовничий захист і звеличення всього «місцевого» в історії народів СРСР. Давніх греків сміливо іменують «загарбниками», «поневолювачами», а їхній економічний і культурний успіх пояснюють експлуатацією населення сусідніх племен.

Таврські ознаки провідної богині стають основою її суті для дослідників 1940-х років, причому широко використовується поняття «синкретизм», яке дослідники розуміють як синонім «варваризації» культів. В.Д. Блаватський, дійшовши висновку, що в художній культурі Херсонеса кінця V—II ст. до н. е. не спостерігалось особливостей, які можна приписувати впливу

сусідніх племен, все ж говорить про зв'язок культу богині Партенос із вшануванням Великого жіночого божества племен Північного Причорномор'я (Блаватский 1961, с. 146). Логічні висновки власних досліджень не заважають відстоювати варварські впливи в релігійних уявленнях й іншим науковцям (Бабинов 1972а, с. 28—41; Щепинский 1966, с. 139—141; Соломоник 1984, с. 10 тощо).

Відповідно до цієї спрямованості, з'являються нові назви основної богині, якими замінюють найменування «Партенос». Її називають «таврською богинею» (Бабинов 1970, с. 79), подібною до маріандинської в Гераклеї Понтійській (Бабинов 1967, с. 13). На підтвердження місцевого походження верховного божества Херсонеса Таврійського наводять уже відомі з попередніх досліджень аргументи. Розвивають тему добросусідських відносин із таврами і введення місцевих культів до офіційного пантеону задля підтримання цих відносин, а також пояснюють причини популярності культу «варваризованої» Партенос із часу заснування поліса. З'являються спроби пояснити зв'язок між розвитком культу та історичними подіями за допомогою поділу на окремі періоди в розвитку релігії, окреслити основні зміни в житті поліса як причини змін у характері вшанування божественної заступниці Херсонеса (Бабинов 1967, с. 9—13). Також виникають праці, присвячені окремим аспектам культу, наприклад, розміщенню храму, функціям жерців та іншим особливостям релігійної практики (Пичикян 1976, с. 248—255; Бабинов 1972, с. 20—27; Бабинов 1972а, с. 36, 37).

Теорія варварських релігійних впливів дожила й дотепер. Сучасний етап (з кінця 1970-х рр.) є часом співіснування різних поглядів, знаходження спільних позицій, їхнього подальшого розвитку і нашарування нових аргументів. Варто зазначити, що в 1980-х рр. революційними стають праці, в яких відбувається повернення до характеристики Партенос як суто еллінської богині (Мещеряков 1979, с. 104—119; Пальцева 1979, с. 30—46).

Ця позиція у своєму підґрунті повторює попередні твердження І.І. Толстого, Дж. Гірт, О.О. Бобринського та інших про синкретичність культу. Втім, на той момент новизна її полягала саме у важливості визнання верховного божества не як варварського, а як місцевої іпостасі грецької Артеміді. У працях, присвячених цим питанням, звернуто увагу саме на назву богині, наголошено на важливості йменування її Партенос, а не Дівою, що має відповідати історичній реальності (Русяєва, Русяєва 1999, с. 79), а також повною мірою розкривати сутність цього божества (Русяєва 2000, с. 74). Цю саму тему дослідниця продовжує в статтях колективних

видань узагальнюючого змісту (див., напр.: Русяєва 1998, с. 357—365; Русяєва 2001, с. 528—551 тощо).

Кінець 1990-х рр. позначився спробами узагальнити наявний матеріал, чому присвячено спеціальні дослідження щодо культу Партенос (Русяєва 1997, с. 85—87; Русяєва, Русяєва 1999; Русяєва 1999, с. 42—48; Лапина 2002, с. 70—86). Синкретизм у культурі богині розглядав В.Ф. Мещеряков, однак дослідник виключав таврські впливи в ньому, вважаючи Партенос місцевою іпостасю загальногрецької Артеміді з її функціями та сутністю (Мещеряков 1973, с. 65—73). Культ Артеміді, наявний на початковому етапі існування Херсонеса, згодом перейшов у родинний, де Артеміду, з чим погоджується більшість дослідників, вшановували в межах тріади «Латона з дітьми» (Зедгенидзе 1983, с. 24; Кадеєв 1996, с. 149, 150 тощо). Втім, деякі науковці дотримуються позиції, що панувала в 1940—1970-х рр. (Соломоник, 1984; Шауб 1988).

За часом популярності тих чи інших гіпотез та змінами в характері дослідження можемо виділити кілька періодів у вивченні культу Партенос:

1) кінець XIX — початок XX ст.: період перших узагальнень щодо характеру божества на підставі аналізу міфів;

2) 1940—1970-ті рр.: час розвитку і панування теорії варварського походження та природи верховної богині;

3) кінець 1970-х рр. — початок XXI ст.: відродження та переосмислення на основі нового археологічного матеріалу попередніх гіпотез щодо сутності божества та особливостей його культу в Херсонесі Таврійському.

Поділ історії дослідження культів Херсонеса на кілька етапів є умовним і передає не стільки інтенсивність розробки даних питань, скільки якісно нові підходи в їхньому розв'язанні. Так, у перший період відбувається постановка проблем, з'являються нові варіанти інтерпретації наявного матеріалу, широко залучається аналіз писемних джерел; другий — знахідки накопичуються, класифікуються та вводяться до контексту історії Північного Причорномор'я; третій, що триває досі, — переоцінюються попередні постулати, здійснюються узагальнення і спроби комплексного розв'язання проблем.

Проаналізувавши досягнення у вивченні верховного культу Херсонеса Таврійського, можемо зробити певні висновки. Протягом усього античного періоду Партенос була покровителькою грецького поліса. Розквіт Херсонеса, війни зі скіфами та його занепад позначалися розвитком і змінами в її культурі. Перенесені з метрополії релігійні уявлення набували свого розвитку залежно від конкретних історичних умов, проте в руслі загальних тенденцій розвитку античної

релігії. Нові риси та функції Партенос спонукають дослідників проголошувати синкретизацію культів Артеміді, Іфігенії й Тіхе в одному образі та свідчать про важливе значення богині для общини в уявленні херсонеситів.

У вивченні цих уявлень слід виключати можливість варварських впливів на культ Партенос, яка була суто еллінським божеством, адже йдеться не про таємний чи родинний, а про верховний культ. Пантеон богів Давньої Греції формується до VIII ст. до н. е.; всі культури, що проникали на територію Еллади пізніше, завжди сприймалися як іноземні, ніколи повністю не асимілювалися (Burkert 1985, p. 170).

За словами науковців, духовна культура та ідеологія будь-якого суспільства існує у вигляді цілісної системи, і зміна якогось одного елемента спричиняє зміну інших (Куббель 1988, с. 485—487). Про варваризацію таких сфер, як господарство, соціальний та політичний устрій у перші століття існування Херсонеса (а вже тоді, нібито, таврський культ Партенос був верховним у пантеоні (Коваленко 1999, с. 108—131; Граффити античного Херсонеса 1978, с. 7—13)), не може бути й мови. Так само важко уявити запозичену у скіфів іконографію Партенос з оленем, адже навіть за найбільшого розвитку та «еллінізації» верхівки скіфи не мали відчутного впливу на античні центри (пор.: Зубарь 2002, с. 501—520).

Більше того, саме поняття «впливи» властиве схемі реципієнт—донор, у якому античні поселення, безперечно, були останнім. Тому впливи могли б існувати лише з боку Херсонеса. Проте й цей напрям ускладнюється великим розривом у рівнях розвитку. Ті ж таври просто не були відкритими до запозичень, адже «засвоїти можна тільки те, для чого суспільство дозріло» (Куббель 1988, с. 486), інакше запозичення виявлялося просто непотрібним.

Як свідчать висновки етнографів, культура таврів, зважаючи на умови проживання та спосіб

господарювання, була доволі ізольованою (Дьяков 1939, с. 86). У цьому значенні таврів протиставляють скіфам, які могли відчувати на собі вплив грецької цивілізації, позаяк таври «відстали від них у соціально-економічному розвитку і підлягали впливу незначною мірою» (Хазанов 1971, с. 20). У будь-якому разі йдеться про вплив із боку еллінів, оскільки навіть за найсприятливіших умов вплив периферії на класове суспільство незначний. Тому навіть скіфські впливи, а особливо у сфері ідеології (що є найменш помітними, на відміну від технологічних чи економічних (Хазанов 1975, с. 193)), не слід брати за основу верховних культів грецького поліса.

Отже, етнографічний підхід у розгляді культів Херсонеса не є ефективним. Виникає необхідність пошуку нових підходів, що допомогли б у вирішенні важливих питань полісної релігії. Вихідною тезою у такому підході має стати уявлення про те, що, по-перше, особливості верховних культів треба пояснювати особливостями кожного окремого поліса; по-друге, Херсонес Таврійський є прикладом дорійського поліса, якому властиві консервативність та відсталість порівняно з іншими античними центрами; по-третє, ця консервативність найяскравіше проявляється у такій реакційній сфері, як релігія.

Безумовно, уявлення херсонеситів про божества не були сталими протягом усього античного періоду. Одним із чинників змін були певні події в житті поліса, в яких варвари фігурували здебільшого в негативному значенні, з чим погоджується і згадана дослідниця П.Г. Більде (Bilde 2003, p. 160). Тому яким би далеким не здавалося Північне Причорномор'я нині, не варто забувати, що античні міста цього регіону були частиною грецької цивілізації. Елліни залишались окремою спільнотою, вважаючи себе ближчими до географічно віддалених античних центрів Причорномор'я чи Середземномор'я, ніж до сусідніх варварів.

Бабинов Ю.А. К вопросу о служителях культа в античном Херсонесе // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972. — С. 20—27.

Бабинов Ю.А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972а. — С. 28—41.

Бабинов Ю.А. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического (раскопки К.К. Косцюшко-Валюжинича) // ВДИ. — 1970, № 4. — С. 73—80.

Бабинов Ю.А. Религиозные культы и обряды античного Херсонеса (конец V—II вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1967.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // ВДИ. — 1948, № 1 (23). — С. 155—163.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический: Историко-археологический очерк. — Л., 1948а.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический (Тез. дис. ... канд. истор. наук) // КСИИМК. — 1946, Вып. 13. — С. 142, 143.

Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961.

Бобринский А. Херсонес Таврический: Исторический очерк. — СПб., 1905.

- Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003.
- Бурачков П. Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинистическимъ колоніямъ, существовавшимъ въ древности на северномъ берегу Чернаго моря, въ пределахъ нынешней Южной Россіи. — Одесса, 1884.
- Граффити античнаго Херсонеса (на чернолаковыхъ сосудахъ). — К., 1978.
- Дьяков В.Н. Древняя Таврика до римской оккупации // ВДИ. — 1939, № 3. — С. 72—86.
- Зедзенидзе А.А. Херсонес Таврический в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Зограф А.Н. Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики // ИРАИМК. — 1922, Т. 2. — С. 337—360.
- Зубарь В.М. Еще раз по поводу позднескифской государственности // МАИЭТ. — 2002, Вып. 9. — С. 501—520.
- Иванов Е.Э. Херсонесъ Таврической: Историко-археологическій очеркъ // ИТУАК. — 1912, № 44. — 375 с.
- Иванова А.П. Дева // Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — К., 1976. — С. 36—37.
- Иванова А.П. Искусство античныхъ городовъ Севернаго Причерноморья. — Л., 1953.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический: Быт и культура (I—III вв. н. э.). — Харьков, 1996.
- Кене Б. Херсонес Таврический // ЖМНП. — 1855, № 11, 12. — 73 с.
- Коваленко С.А. О монетном деле Херсонеса Таврическаго в позднеклассическую эпоху // НЭ. — 1999, Вып. 16. — С. 108—131.
- Куббель Л.Е. Первобытная периферия классовыхъ обществъ // История первобытнаго общества: Эпоха классовообразованія. — М., 1988. — С. 485—487.
- Латина О.В. Херсонесская Партенос (историографическій аспект) // АКРА. — 2002. — С. 70—86.
- Латышев В.В. Заметки къ херсонесскимъ надписямъ, изданнымъ Р.Х. Леперомъ // ИАК. — 1912, Вып. 45. — С. 132—136.
- Мансветовъ И. Историческое описаніе древняго Херсонеса и открытыхъ въ немъ памятниковъ. — М., 1872.
- Мещеряков В.Ф. Державні культы Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н. е. // ВХУ. — 1980, № 201. — Вип. 12. — С. 64—72.
- Мещеряков В.Ф. О культѣ богини Девы в Херсонесе Таврическомъ // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1979. — С. 104—119.
- Мещеряков В.Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському // ВХУ. — 1973, № 94. — Вип. 7. — С. 65—73.
- Наливкина М.А. О некоторыхъ памятникахъ античной эпохи Северо-Западнаго Крыма // СА. — 1940, № 6. — С. 107—119.
- Орешиников А.В. Монеты Херсонеса Таврическаго, царей Воспора Киммерійскаго и Полемона II Понтійскаго // НС. — 1913, Т. 2. — С. 1—48.
- Орешиников А.В. Этюды по нумизматике Черноморскаго побережья // ИРАИМК. — 1922, Т. 2. — С. 113—138.
- Пальцева Л.А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античнаго общества. — Горькій, 1979. — С. 30—46.
- Петръ В.И. О местоположеніи Девина мыса и храма в Тавриде. — К., 1895.
- Пичикян И.Р. Алтарь Пасиада в Херсонесе // СА. — 1976, № 3. — С. 248—255.
- Пятьшева Н.В. Культ греко-тавро-скифскаго божества в Херсонесе // ВДИ. — 1947, № 3 (21). — С. 213—218.
- Пятьшева Н.В. О культѣ Геракла в Херсонесе // ВДИ. — 1948, № 2 (24). — С. 197—204.
- Ростовцев М.И. Новая книга о Беломъ островѣ и Таврике // ИАК. — 1918, Вып. 65. — С. 177—197.
- Ростовцев М. Сирискъ — историкъ Херсонеса Таврическаго // ЖМНП. — 1915, Ч. 56. — С. 151—170.
- Русяева А.С. Культы и святилища в сфере политики демократическихъ полисовъ Севернаго Причерноморья в раннеэллинистическое время // ВДИ. — 2000, № 3. — С. 74—84.
- Русяева А.С. О святилищахъ Партенос в Крыму // Проблемы греческой культуры: Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. — Симферополь, 1997. — С. 85—87.
- Русяева А.С. Релігія і культы // Давня історія України в трьохъ томахъ. — Т. 2. — К., 1998. — С. 357—365.
- Русяева А.С. Релігія і культы // Історія української культури. — Т. 1. — К., 2001. — С. 528—551.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня античнаго Таврики. — К., 1999.
- Русяева М.В. Художественный образъ прямостоящей Партенос на монетахъ и ювелирныхъ изделияхъ Херсонеса // Музейні читання: Мат. наук. конф. — К., 1999. — С. 42—48.
- Сибирскій А.А. Богиня Артемида и ея значеніе въ нумизматике Воспора-Киммерійскаго и Херсонеса-Таврическаго // ЗООИД. — 1863, Т. 5. — С. 82—108.
- Соломоникъ Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. — К., 1984.
- Соломонік Е.І. Таври і Таврика (Про походження етноніма і топоніма) // Археологія. — 1976, № 20. — С. 46—50.
- Стржелецкий С.Ф. Жертвенникъ Гераклу изъ т.н. Страбоновскаго Херсонеса // Хсб. — 1948, Вып. 4. — С. 97—106.
- Толстой И.И. Островъ Белый и Таврика на Евксинскомъ Понте. — Петроградъ, 1918.
- Хазанов А.М. Первобытная периферия античнаго мира (на примѣре Европы) // СЭ. — 1971, № 6. — С. 17—27.
- Хазанов А.М. (при участии Л.Е. Куббеля и С.А. Созиной). Первобытная периферия докапиталистическихъ обществъ // Первобытное общество: Основные проблемы развитія. — М., 1975. — С. 140—204.

- Шауб И.Ю. О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 128—130.
- Щепинский А.А. Таврское божество «Дева» // Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — С. 139—141.
- Юревич В. Псифисмъ древнего города Херсониса о назначеніи почестей и наградъ Діофанту, полководцу Мифрадата-Евпатора за покореніе Крыма и освобожденіе херсонисцевъ отъ владычества скифовъ // ЗООИД. — 1881, Т. 12. — С. 1—48.
- Bilde P.G. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. — 2003. — P. 165—184.
- Burkert W. Greek Religion. — Cambridge—Massachusetts, 1985.
- Hirst G.M. Ольвийскіе культы // ИАК. — 1908, Вып. 27. — С. 75—144.

Одержано 27.09.2004

Т.Н. Шевченко

К ВОПРОСУ О ВАРВАРСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЛИЯНИЯХ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ

В статье рассмотрена история изучения верховного культа Херсонеса Таврического. Прослежено развитие теории варварских влияний в сфере религии. Учитывая археологические, эпиграфические и нумизматические сведения о культе Парthenos, а также взаимосвязи дорической колонии с местным населением, верховный культ Херсонеса не следует рассматривать с точки зрения теории варваризации. При изучении херсонесской религии нужно принимать во внимание дорический консерватизм и особенности исторического развития полиса.

Т.М. Shevchenko

THEORY OF BARBARIAN RELIGIOUS INFLUENCE IN TAURIC CHERSONESOS

The article deals with the backgrounds of study of the main cult of the Tauric Chersonesos. The development of theory of the barbaric influence on religion is traced. Taking into consideration the archaeological, epigraphic and numismatic evidence of Parthenos' cult, as well as the relationship of the Doric colony with barbarians, the supreme cult of Chersonesos should not be viewed with relation to the «barbarization» theory. The Doric conservatism and the peculiarities of the polis' religion should be taken into account when studying the religion of Chersonesos.

А.М. Домановський

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО УРЯДУ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто питання про вплив візантійської зовнішньоекономічної політики на формування окремих особливостей русько-візантійської торгівлі IX—X ст. Наведено нові пояснення феномену незначної кількості знахідок візантійських монет на території Давньої Русі, які дозволяють висунути припущення про існування регулярної торгівлі східних слов'ян із Візантійською імперією вже на початку IX ст. і запропонувати, виходячи з цього, нові аргументи на користь локалізації перших східнослов'янських державних утворень у Середньому Подніпров'ї або ж Дніпровсько-Донському межиріччі.

Рівень розвитку торговельних стосунків Давньої Русі та Візантійської імперії у IX—X ст. традиційно привертая значну увагу дослідників. При цьому вони неодноразово звертали увагу на той факт, що за кількістю знахідок на території Давньої Русі візантійські монети значно поступа-

ються арабським (Археологія Української РСР 1975, с. 376; Величко 1895, с. 34; Зоценко 1991, с. 57, 74; Котляр 1971, с. 35, 36; Котляр 1971а, с. 240; Кропоткин 1962, с. 11, 15; Кропоткин 1967, с. 47, 50, 51, 124—126; Потин 1970, с. 73; Петрухин 1998, с. 130; Романов 1948, с. 386; Сидоренко 1990, с. 15; Сидоренко 1992, с. 6, 47 тощо; Янин 1955, с. 136, 137; Янин 1956, с. 58; Zgusta

© А.М. ДОМАНОВСЬКИЙ, 2005